

ГОЛОКОСТ НА КІРОВОГРАДЩИНІ: ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Митрофаненко Юрій Станіславович,
кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри теорії і методики
середньої освіти
КЗ «Кіровоградський обласний інститут
післядипломної педагогічної освіти
імені Василя Сухомлинського»
mitrofanenko77@gmail.com
orcid.org/0000-0001-5371-3918

Мета. Метою статті є аналіз історіографії проблематики Голокосту на території Кіровоградської області упродовж 1941–1943 рр. та визначення перспективи майбутніх досліджень.

Методи. Використовується регіональний метод: приділяється увага локальному виміру Голокосту на території Кіровоградської області. Для аналізу історії повсякдення в умовах нацистської окупації на території сучасної Кіровоградської області автор застосовує методику компаративного аналізу, порівнюючи поведінку різних національних груп населення краю під час погромів 1919 р. та Голокосту 1941–1943 років. Автор застосовує метод критичного аналізу під час досліджень регіональної історіографії. Історіографічний огляд подається із застосуванням проблемно-хронологічного методу, тобто аналіз літератури пропонується за хронологією перебігу подій Голокосту в Кіровоградській області. Для підрахунку кількості жертв геноциду використовується статистичний метод дослідження.

Результати. Проаналізовано зріз регіональної історіографії Голокосту на Кіровоградщині. Встановлено, що події нацистського геноциду в Кіровоградській області є об'єктом уваги краєзнавців та авторів комплексних, узагальнюючих праць з історії Голокосту на території України. Також питання Голокосту на Кіровоградщині розглянуто авторами досліджень, які стосуються різних аспектів Другої світової війни на теренах сучасної Кіровоградської області. Серед першої групи варто відзначити праці істориків Василя Даценка та Марини Михайлюк. Другої – колективну монографію Ігоря Щупака, Андрія Круглова та Андрія Уманського. До третьої належать праці краєзнавців Івана Петренка та Олександра Жосана. Окрім аналізу історіографії, автор вводить до наукового обігу маловідомі документи з архівосховищ Кіровоградського обласного управління СБУ, які стосуються подій Калі Траш (геноциду ромів) на теренах Кіровоградщини.

Висновки. Незважаючи на фаховий історіографічний доробок дослідників Голокосту, проаналізований автором, тема залишається перспективною для подальших досліджень. Матеріали статті можуть зацікавити дослідників періоду Голокосту маловідомими або не досить опрацьованими істориками документами, як опублікованими, так і тими, що вперше вводяться до наукового обігу.

Ключові слова: Друга світова війна, окупація, Голокост, Кіровоградська область, Калі Траш, історіографія, нацизм, праведники.

THE HOLOCAUST IN THE KIROVOHRAD REGION: HISTORIOGRAPHICAL TRADITION AND PROSPECTS OF RESEARCH

Mytrofanenko Yurii Stanislavovych,
Candidate of Historical Sciences,
Senior Lecturer at the Department of Theory and
Methods of Secondary Education,
Kirovohrad Regional Institute of Postgraduate
Pedagogical Education named after Vasyl Sukhomlynsky
mitrofanenko77@gmail.com
orcid.org/0000-0001-5371-3918

Purpose. The aim of the article is to analyze the historiography of the Holocaust in the Kirovohrad region during 1941–1943 and to determine the problems of future research using new documents stored in the archives of Kropyvnytskyi, but were not the subject of researchers.

Methods. The regional method is used: attention is paid to the local dimension of the Holocaust in the Kirovohrad region. To analyze the patterns of behavior of the Jewish population of the region, the author uses the method of comparative

analysis, comparing the attitude of Germans to Jews in 1918 and during the occupation period of 1941–1944. The method of critical analysis of works related to the events of the Holocaust in the Kirovohrad region is also used. Historiographical review is presented using the problem-chronological method, i.e. the analysis of research is offered in the context of the Holocaust in Kirovograd region.

Results. The author analyzes the works of historians and historians of local lore, which contain information about the events of the Holocaust in the Kirovohrad region. It was established that the events of the Holocaust in the Kirovohrad region were considered as a separate research problem and in the context of World War II and comprehensive research on the history of the Holocaust outside the Ukraine District Commissariat and the Transnistria Governorate. Among the first group is the study of historian Vasyl Datsenko and historian Maryna Mykhailiuk, for the second group – monograph by Igor Shchupak, Andriy Kruglov and Andriy Umansky, dedicated to the Holocaust in the two above-mentioned occupation zones. The third includes works by local historians Ivan Petrenko and Oleksandr Zhosan. Little-known documents from the archives of the Kirovohrad Regional Department of the Security Service of Ukraine, which relate to the events of Kali Traf (Roma genocide) in the Kirovohrad region, are also being introduced into scientific circulation.

Conclusions. Despite the historiographical work analyzed by the author of the article, the topic remains promising for further research. The materials of the article may be of interest to researchers of the Holocaust period by little-known or insufficiently developed documents by researchers, both published and those that are being introduced to scientific circulation for the first time.

Key words: World War II, occupation, Holocaust, Kirovohrad region, Kali-Trash, historiography, archive, Nazism, righteous.

1. Вступ. Метою статті є аналіз досліджень та нових джерел, які стосуються подій Голокосту на території Кіровоградської області; привертання уваги до джерельної бази цієї проблематики; введення до наукового обігу нових документів, які зберігаються в архіві Обласного управління СБУ в Кіровоградській області. Також на меті – окреслення напрямів нових досліджень з проблематики Голокосту на Кіровоградщині. Зокрема, подій Калі Траш, а також сюжетів, пов'язаних з історіями рятувальників та Праведників народів світу.

У статті використовується метод науково-логічної критики досліджень, присвячених проблемі Голокосту на Кіровоградщині. Події нацистського геноциду на теренах краю розглянуто за допомогою регіонального методу, а також у контексті узагальнюючих праць, що стосуються комплексного аналізу процесів Голокосту в Україні. Під час розгляду «єврейського питання» використовується метод компаративного аналізу, що дозволяє порівняти моделі поведінки різних національних груп під час антиєврейських погромів революційної доби 1917–1921 рр. та подій Другої світової війни. У статті застосовується сучасна методологія дослідження процесів Голокосту, що передбачає вивчення історії жертв, випадків спротиву геноциду та праведництва. Мета статті реалізується за допомогою проблемно-хронологічного методу. Аналіз історіографії подається за хронологічним стосовно подій Голокосту на території Кіровоградської області принципом.

2. Розділ 1. Аналіз досліджень у галузі регіональної історіографії Голокосту на Кіровоградщині

Проблему Голокосту на Кіровоградщині розглянуто як у рамках окремих досліджень, що стосуються аналізу подій Голокосту на Кіровоградщині, так і узагальнюючих праць з історії Голокосту на території України, а також у контексті подій

Другої світової війни на теренах сучасної Кіровоградської області. Серед першої групи варто відзначити праці історика Василя Даценка та історикіні Марини Михайлюк. Василь Даценко в книзі під назвою «За те, що євреї... Трагедія Голокосту в межиріччі Південного Бугу та Дніпра (1941–1944)» на ґрунтовній джерельній базі здійснив аналіз цієї теми від витоків до вшанування пам'яті жертв Голокосту на Кіровоградщині (Даценко, 2015). Кандидатка історичних наук Марина Михайлюк збирила та впорядкувала великий масив усних джерел очевидців Голокосту в книзі під назвою «Ми це пережили» (Михайлюк, 2011).

Серед другої групи варто відзначити колективну монографію Ігоря Щупака, Андрія Круглова та Андрія Уманського, присвячену проблемам Голокосту на території Райхскомісаріату «Україна» та губернаторства «Трансїстрія». Історії Голокосту на Кіровоградщині в цій книзі приділено окремий розділ. Це дослідження містить значну кількість ретельно зібраних та перевічених статистичних даних, усних та документальних джерел, фахових авторських висновків та узагальнень, що стосуються подій Голокосту в Кіровоградській області (Щупак, Круглов, Уманський, 2016: 128–141).

До третьої групи віднесено дослідження авторів, що згадували про Голокост у працях, присвячених періоду нацистської окупації краю. Історик-краєзнавець Іван Петренко – автор книги «Нацистський окупаційний режим на Кіровоградщині 1941–1944» – приділив окремий розділ питанню Голокосту, використавши у своїй книзі документи з Державного архіву Кіровоградської області. Він навіть важливі статистичні дані з мало відомих джерел, які стосуються чисельності втрат єврейської громади Кіровограда під час Голокосту (Петренко, 2014: 365–374). Краєзнавець Олександр Жосан згадав про Голокост у контексті

аналізу особливостей нацистського окупаційного режиму в Кіровограді (1941–1944 рр.) (Жосан, 2020: 392–398). У дослідженнях краєзнавців Валерія Жванка та Віктора Голобородька (Голобородько, 2018: 206–207) розглянуто події Голокосту в Олександрії. Краєзнавець Федір Шепель привернув увагу до особливостей діяльності румунської адміністрації на Кіровоградщині (Шепель, 2014: 281–286). Румуни проводили облік молдован, роздавали їм продовольчі пайки, агітаційні матеріали, складали списки людей, які володіли молдавською мовою, деяких молдован переселяли поближче до Румунії, іноді насильно. Кандидат географічних наук Андрій Домаранський наніс на карту місця розстрілів євреїв у період Голокосту в басейні річки Південний Буг.

Загалом ці дослідження дозволяють реконструювати процес геноциду євреїв на теренах краю під час Другої світової війни, хоча й різняться інформацією стосовно кількості жертв Голокосту на території Кіровоградської області. Іноді трапляються помилки в датах захоплення нацистами міст Кіровоградської області, тому одним із завдань статті є уточнення, корегування та доповнення інформації про Голокост на Кіровоградщині на основі нових джерел або критичного аналізу історіографії. Зокрема, стаття привертає увагу до процесів Калі Траш на Кіровоградщині, персоналій рятівників євреїв, що не отримали статус Праведників народів світу.

Кіровоградщину гітлерівці окупували протягом липня–серпня 1941 року (Шевченко, 2021). Вирішальною стала поразка двох радянських армій 6 та 12-ї («група Понеделіна») в урочищі Зелена Брама (с. Підвисоке Новоукраїнського району) (Даценко, 2015). Це створило передумови для швидкої окупації краю. 5 серпня 1941 р. частини Вермахту, здолавши опір 79-го Ізмаїльського прикордонного загону, захопили Кіровоград (Шевченко, 2021: 49–60). До 8 серпня 1941 р. під німецькою окупацією опинилася вся Кіровоградська область. У монографії «Голокост в Україні: «Райхскомісаріат «Україна», Губернаторство «Трансністрія» датою захоплення нацистами Кіровограда помилково вказано 14 серпня (Щупак, Круглов, Уманський, 2016: 128). Насправді, лише цього дня про втрату Кіровограда повідомило Радіоінформбюро СРСР (Даценко, 2015: 36). Територію Кіровоградської області було поділено між двома зонами окупації: більша частина потрапила до нацистської – Райхскомісарату «Україна», інша – до румунської (фашистської) губернатрства «Трансністрія», у якій опинилися деякі села нинішнього Гайворонського району на правому березі Південного Бугу: Бандурове, Солгутове, Соломія, Котовка. Напевне, єврейське населення вже розуміло різницю між зонами окупації, бо відомо про спроби порятунку шляхом втечі з нацистської до

фашистської. Однак врятуватися вдалося не всім: через деякий час втікачів відправили на розстріл до Богданівки (Миколаївська обл.).

У Бобринці, Голованівську, Новій Празі, Олександрівці, Златополі (місця компактного проживання євреїв на території області) були створені гетто.

Скільки ж євреїв проживало в Кіровограді та області на момент початку гітлерівської окупації? Статистика змін чисельності єврейського населення в Єлисаветграді–Кіровограді була доволі динамічною. На 1911 рік у місті проживало 25,518 євреїв (Кизименко, 2004: 102). У 1926 р. їхня кількість зменшилася до 18 368 євреїв (Петренко, 2014: 90–91). За переписом 1939 р. у Кіровограді нарахували 14 тисяч євреїв, а в області 35 тисяч (Щупак, Круглов, Уманський, 2016: 128). Припускаємо, що зменшення чисельності єврейського населення в Кіровограді пояснюється двома обставинами: можливо, частина євреїв виїхала з міста у 20–30-і рр., а інші під впливом національної політики СРСР записали себе та своїх дітей як українців або росіян. Бо чисельність представників саме цих національностей у Кіровограді зросла у 20–30-х рр.

У серпні 1941 р. німці оголосили про обов'язкову реєстрацію євреїв. На 23 серпня 1941 р. у Кіровограді зареєструвалися лише 4 016 осіб єврейської національності (Щупак, Круглов, Уманський, 2016: 128). Нагадаємо, що в 1939 році їх було 14 тисяч. В Олександрії (друге за кількістю населення місто в області) на 8 вересня 1941 р. нацисти виявили 2,752 єврея (Даценко, 2009: 151). Дозволимо зробити висновок, що частина євреїв під впливом інформації про антисемітську ідеологію нацистської Німеччини, яка поширювалася у СРСР до 23 серпня 1939 р., та розправи над євреями в інших частинах Радянського Союзу, приховала свою національність. У Кіровограді порівняно з 1939 р. кількість українців зросла на 33 тисячі, а євреїв зменшилася аж на 10 тисяч. Окупанти, що проводили ретельні та регулярні обліки населення, порівнюючи статистику 1939 та 1941 рр., напевне, здогадувалися, що чимало євреїв Кіровограда або не пішли на реєстрацію, або вихрещувалися. Василь Даценко в книзі «Між Бугом та Дніпром. Голокост на Кіровоградщині 1941–1944 рр.» наводить інформацію з книжки Іллі Альтмана «Голокост і єврейський опір на окупованій території СРСР» про порятунок євреїв шляхом вихрещення: «На Кіровоградщині священики православних храмів масово хрестили євреїв і попереджали їх про загрозу знищення» (Даценко, 2018: 127). Володимир Михайлович Рубін, один з вихрещених, згадавав: «Сусіди віднесли мене і мою сестричку в церкву, де нас похрестили і видали документи, що ми християнського віросповідання» (Даценко, 2018: 128).

29 жовтня 1941 р. по гебіткомісаріатах було розіслано циркуляр, який зобов'язав священників відмовляти євреям у хрещенні (Даценко, 2009: 157). А для виявлення тих, хто перейшов у православну віру, здійснювалася ретельна перевірка всіх метричних книг (Петренко, 2014 : 367). Окупанти також почали вимагати від священнослужителів надати інформацію про вихристів. Натомість служителі культу всупереч забороні нацистів продовжували вихрещувати євреїв. На жаль, прізвища цих священників невідомі. Німці пояснювали допомогу українців євреям доволі оригінально: «Українське населення, яке боялося євреїв, не наважувалося доповідати про це» (Щупак, Круглов, Уманський, 2016: 129).

Варто відзначити й іншу модель поведінки серед єврейського населення у перші дні окупації. Вона сформувалася під впливом двох чинників: історичної пам'яті та радянської пропаганди. Старше покоління єврейської громади Кіровограда пригадувало 1918 рік, коли кайзерівські війська, що прийшли на Україну як союзники УНР, приборкували єврейські погроми на теренах Єлисаветчини (Митрофаненко, 2006: 169). Бенедикт Сарнов – мешканець Златополя (райцентр Кіровоградської області), де навіть існувала містечкова єврейська рада, згадував слова свого діда, який пам'ятав події 1918 р.: «Що я німців не знаю?». Його пращур пам'ятав німців з тієї колишньої війни, мовляв, «це культурні люди і бояться нічого» (Даценко, 2015: 16). Це покоління не володіло інформацією про процеси в Німеччині після 1933 р., коли до влади прийшов Адольф Гітлер. Протягом короткого часу було виховано «покоління вовків», які стали виконавцями Голокосту (Давлетов, 2016).

Такі погляди серед євреїв, що проживали на території СРСР, сформувалися також під впливом інформаційної політики Радянського Союзу. Після пакту Молотова-Рібентропа 1939 року СРСР припинив повідомляти населення країни про людиноненависницький антисемітизм союзника, тому значна частина євреїв не чекала небезпеки від приходу німців (Гриневиц, 2012: 291). Евакуація єврейського населення владою СРСР не планувалася і не проводилася. А підпільний комуністичний обком Кіровоградщини, який отримав завдання керувати рухом опору нацистам на теренах краю, утік (Петренко, 2018).

Доба липня–вересня 1941 року – перший період Голокосту в Кіровоградській області. Тоді розпочалися вбивства євреїв солдатами Вермахту, а нацистська адміністрація здійснювала облік населення, намагаючись виявити євреїв на Кіровоградщині. 23 серпня 1941 р. відбулися перші на території області розстріли єврейського населення членами зондеркоманд та айнзатцгруп. Часом організованого масового Голокосту в Кіровограді

дослідники вважають кінець вересня 1941 року. «Судний день для єврейського населення Кіровоградщини настав 30 вересня 1941 року, коли айнзатцгруп розпочали масові розстріли», – пише В. Даценко (Даценко, 2009 : 146). Одним з важливих джерел історії Голокосту на території Кіровоградщини став щоденник Йосипа Бутовецького, тринадцятирічного мешканця Кіровограда. Текст цього документа наводить у своїй книзі В. Даценко (Даценко, 2015: 160–165). Згадуючи про початок масових розстрілів євреїв у Кіровограді наприкінці вересня 1941 року, Й. Бутовецький писав, що вони розпочалися добою раніше: «29 вересня 1941 р. Настав терор» (Даценко, 2015: 160). Це джерело має цікаву історію. Свій щоденник, присвячений подіям Голокосту на Кіровоградщині в 1941–1942 рр., він поклав до пляшки, яку закопав у Кіровограді, на подвір'ї вулиці Клишівської (нині Кропивницького). Після війни рукопис знайшли. Інформацію Йосипа Бутовецького про Голокост на Кіровоградщині використав історик В. Даценко. А Тетяна Дубок, вчителька зарубіжної літератури з міста Знам'янка (Кіровоградська обл.), разом з учнями створила фільм про Йосипа Бутовецького, проаналізувавши його щоденникові записи.

Автори колективної монографії «Голокост в Україні: Райхскомісаріат «Україна», Губернаторство «Трансністрія» наводять дані, що 30 вересня 1941 р. у Кіровограді було розстріляно 4 тисячі 200 євреїв, з яких 600 – військовополонені (Щупак..., 2016: 132). Крім Кіровограда, місцем масових розстрілів стало також село Хашувате Голованівського району, де нацисти закатували 1 115 євреїв. Декілька років тому там створили один з найбільших у Європі меморіалів жертвам Голокосту. І. Петренку в Державному архіві Кіровоградської області вдалося відшукати інформацію Кіровоградського гебіткомісаріату про те, що на 28 липня 1942 р. у Кіровограді залишилося тільки 46 євреїв з 4 016 зареєстрованих у серпні 1941 р. (Петренко, 2014: 374). Отже, згідно з цими даними за пів року нацистського окупаційного режиму було знищено 3 970 євреїв. Також за статистикою адміністрації райхскомісаріату «Україна» упродовж 1941 р. на Кіровоградщині було вбито 6,5 тис. євреїв (Даценко, 2015: 57). За підрахунками авторів монографії «Голокост в Україні: Райхскомісаріат «Україна», Губернаторство «Трансністрія» упродовж 1941 р. нацисти закатували 8 тис. євреїв (Щупак..., 2016: 135). На нашу думку, найбільш достовірними є цифри, ретельно зібрані та перевірені І. Щупаком, А. Кругловим, А. Уманським, які під час написання монографії використовували джерела різного походження.

Особливість Голокосту на Кіровоградщині полягала у відсутності випадків єврейських погромів з боку місцевого населення, хоча такі

мали місце у 1881 р., 1905 р., 1919 р. (двічі). Тоді жертви серед єврейської громади краю становили близько 500 осіб (Митрофаненко, 2006: 162–180); Митрофаненко, 2019: 69–74). У перші місяці окупації нацисти відповідно до циркулярів шефа СД Р. Гейдріха прагнули «непомітно сприяти єврейським погромам». Однак спровокувати «спонтанні» антисемейські акції за участю місцевого населення гітлерівцям не вдалося. На території Кіровоградщини упродовж всієї окупації не було виявлено навіть жодної спроби організації антиєврейського погрому (Даценко, 2015: 67–68).

Це не означає, що прикладів колаборації місцевих мешканців з нацистами в питанні виявлення та видачі євреїв не існувало. Але це були скоріше індивідуальні випадки, а не масові акції, які нацистам вдалося викликати, наприклад, у Галичині. Зокрема, краєзнавець з Олександрії Валерій Жванко оприлюднив документ, який він влучно назвав «путівником для вбивць». Це інвентарна книга під назвою «Книжка адресна домобудівель та мешканців міста Олександрії. Відділ благоустрою. На 1941 рік. Розпочата с 1-го январа 1941 года». Навпроти деяких прізвищ власників будинків червоним олівцем було написано слово «жид». Валерій Жванко, який присвятив подіям Голокосту кілька розділів своєї книжки «Барокові закарпелки Олександрії», поставив риторичне питання: «Хто й для чого створив такий путівник для вбивць напередодні війни? Зумисно чи випадково були зроблені ці приписки? Ми навряд чи дізнаємося про це...» (Жванко, 2016: 40). Протягом окупації нацистами в Олександрії було знищено 2,572 єврея, більшу частину єврейської громади міста (Голобородько, 2018: 206–207). Про співпрацю з окупантами з виявлення євреїв згадували також дослідники І. Петренко та В. Даценко (Даценко, 2015: 69–79).

Серед жертв окупантів та їхніх посібників було чимало дітей. Частина з них були вихованцями дитячих будинків у Новоукраїнці (районний центр Кіровоградської області), їхні батьки були репресовані, та села Липовеньке (Голованівський район, Кіровоградська обл.) (Даценко, 2015: 76–77). У першому випадку знаходимо підтвердження тези відомого історика Тімоті Снайдера про злочинну співпрацю двох тоталітарних режимів: комуністи вбили їхніх батьків, нацисти – дітей (Снайдер, 2015). У Новоукраїнці окупанти наказали завідуючій будинку Ларисі Шадурській надати список вихованців. У списках, які отримали нацисти, було вказано їхню національність. Кілька десятків дітей було розстріляно. 19 вересня 1944 р. Л. Шадурську за цей випадок було обвинувачено в колабораціонізмі та репресовано. Вона померла в радянських концтаборах. 25 вересня 1992 р. Л. Шадурську реабілітували

(Даценко, 2009: 163–164). Підкреслимо відмінність випадків невідомих колаборантів з Олександрії, які свідомо зробили позначки в книзі власників будинків, та Л. Шадурської, яка виконувала наказ окупантів, не підозрюючи про його наслідки.

Методологія дослідження Голокосту полягає у вивченні цієї проблематики з позицій парадигми аналізу людської поведінки за схемою причетності до цих подій: кати-жертви-правденики-ті, що чинили опір – by standers (спостерігачі). Нижче йтиметься про випадки спротиву та праведництва. Поодинокі випадки опору Голокосту на Кіровоградщині траплялися. Про це згадується в щоденнику Йосипа Бутовецького: «Один з наших хлопчиків підійшов до мене і сунув у руку товстий шматок заліза, кажучи: «Бий поліцаїв, захищайся!». Я взяв у нього з рук залізо, і він став першим захищатися» (Даценко, 2015: 164). Також до таких спроб можна віднести втечу групи смертників з тюрми СД у Кіровограді в 1943 р. Одним з її організаторів був єврей Борис Оршанський. Наприкінці липня 1942 р. його як єврея заарештували та відправили до в'язниці СД у Кіровограді. Б. Оршанський розробив план втечі з тюрми, який вдалося успішно реалізувати 19 серпня 1943 р. Разом з ним вдалося утекти ще кільком в'язням (Петренко, 2016: 384–394).

Праведництво на Кіровоградщині в добу Голокосту на науковому рівні досліджували В. Даценко, М. Михайлюк. Традиції праведництва на Кіровоградщині (колишніх Єлисаветградського та Олександрійського повітів Херсонської губернії) сягають погромів революційної доби 1917–1921 рр. Недаремно в одному з листів 1941 р. згадується про порятунок євреїв під час григор'євського погрому 1919 р. в Єлисаветграді. Порівнюючи 1919 та 1941 роки, його авторка із сумом констатує: «Таких людей тепер немає...» (Митрофаненко, 2006: 177; Митрофаненко, 2018: 267–272; Митрофаненко, 2019: 369–374).

На щастя, вона помилилася. Випадки порятунку євреїв на теренах Кіровоградщини були непоодинокі. Один з розділів книги В. Даценка присвячений саме праведникам та рятівникам з Кіровоградщини (Даценко, 2015: 113–143). Дослідник наводить прізвища двадцяти чотирьох праведників. Один з них Михайло Чернопол є нашим сучасником. Й. Бутовецький у своєму щоденнику згадував про родину Чернових, яким вдалося врятувати його від гітлерівців. Семен та Анна Чернови залишилися рятівниками, звання «Праведник народів світу» вони не отримали. Серед таких – Антоніна Сапинська, Петро Черногор, Лідія Грицевська (Даценко, 2015: 128–130). У 2021 р. на території Кропивницького з ініціативи Єфіма Мармера – голови єврейської громади міста, з'явився сквер Праведників народів світу.

3. Розділ 2. Калі Траш на Кіровоградщині: нові джерела

Малодослідженим епізодом нацистського геноциду на території Кіровоградщини є Калі Траш. У монографії І. Щупака, А. Уманського та А. Круглова наводиться документ, у якому згадується про вбивство «шістьох асоціальних елементів (циган)» (Щупак..., 2016: 129). Серед документів архіву Управління СБУ в Кіровоградській області є згадка про знищення 1 тисячі ромів (АТЗ УСБУ в Кіровоград. обл.: спр. 14.451, арк. 135). (Ця цифра є занадто завищеною). В архіві Обласного управління СБУ Кіровоградської області вдалося знайти інформацію про Калі Траш на Кіровоградщині в кримінально-слідчій справі Миколи Івановича Кухарського, причетного до розстрілів цивільного населення (АТЗ УСБУ в Кіровоградській області: спр. 14.451).

У селі Тернова Балка Компаніївського району німці ще в 1941 р. створили концентраційний табір юрисдикції СС та СД для знищення політичних ворогів рейху та «расово неповноцінних народів». У серпні 1943 р. до цього концтабору доправили ромів із села Аджамка Кіровоградської області. Приводом стало їх безпідставне обвинувачення у співпраці з партизанським загonom. По-перше, серед ромів були маленькі й грудні діти, які априорі не могли бути підпільниками. По-друге, ніякого партизанського загону біля Аджамки не існувало. Іншій групі ромів повідомили, що їх відправили на роботу до колгоспу. На території концентраційного табору ромам відвели окремий барак у глиняному сараї.

Допитані у 60-і рр. очевидці згадували, що впізнали ромів за зовнішністю та одягом, бачили їхніх дітей, які гуляли на території концтабору. Деякі в'язні ділилися з дітлахами їжею. Хліб для ромських дітей збирали також окремі поліцаї. У концтаборі в Терновій Балці роми пробули декілька днів.

Серпневим ранком 1943 року (точну дату встановити не вдалося) ромів під приводом роботи в полі вивели з табору за село в напрямку Будорацької Балки. В архівно-слідчих справах збереглася схема концентраційного табору «Тернова Балка», маршрут та місце розстрілу (АТЗ УСБУ в Кіровоградській області: спр. 14.451). Ромів підвели до вже виритої ями. Свідки та учасники розстрілу згадували, що ті, усвідомивши факт розстрілу, здійняли крик та почали чинити опір карателям. У той день було розстріляно 39 ромів. Участь у розстрілах брали як есесівці, так і представники поліції. Після розстрілу вбитих засипали землею. Цю сцену бачили свідки, а факт розстрілу визнали його учасники (АТЗ УСБУ в Кіровоградській області: спр. 14.451, арк. 82).

Це вбивство було актом спланованого геноциду, який підтвердила комісія, що розслідувала злочини

нацистів у Кіровоградській області. У висновках, які стосувалися злочинів окупантів на території Компаніївського району Кіровоградської області, зазначалося, що якщо росіян та українців розстрілювали за допомогу партизанам, то ромів нацисти вбивали як «*противных вместе с евреями немцам национальностями*» (АТЗ УСБУ в Кіровоградській області: спр. 14.451, арк. 39). Нині на місці розстрілу встановлено пам'ятник його жертвам.

4. Висновки. Цифри жертв Голокосту на Кіровоградщині є предметом дискусій. За даними окупаційної адміністрації Райхскомісаріату «Україна» упродовж 1941–1942 рр. було вбито 9,7 тис. євреїв, а в 1943 р. не виявлено жодної жертви (Даценко, 2015: 57). Це не відповідає дійсності. Краєзнавець О. Жосан наводить факти розстрілів нацистами євреїв у 1943 р. Зокрема, на території Златополя та Мартоноші (у 1939 р. Златопільський р-н Кіровоградської області) було розстріляно 330 євреїв (Жосан, 2020: 396). Автори монографії «Голокост в Україні: «Райхскомісаріат «Україна», Губернаторство «Трансністрія» встановили, що в період нацистської окупації на території Кіровоградської області упродовж 1941–1943 рр. було закатовано близько 12,000 євреїв, що становить 45% їх довоєнної кількості (Щупак, ..., 2016: 141). «Музей єврейської історії» в Кропивницькому подає іншу цифру – 22,745 (Янишевська, 2006: 64).

Яка ж з них є найбільш наближеною до точної кількості жертв, бо встановити реальну цифру навряд чи можливо? На думку автора, найбільш точною до реалій є цифра 12,5 тис. жертв з колективної монографії А. Круглова, А. Уманського та І. Щупака. Чому? У статистиці окупантів, якою користувалися упорядники книги «Україна. Євреї в роки Другої світової війни», відсутня інформація про жертви серед єврейського населення Кіровоградщини в 1943 році, хоча вони мали місце. То ж під сумнів можна поставити їхні підрахунки по інших роках. Походження цифри 22,745 жертв, яку використовує музей «Євреї Єлисаветграда» в Кропивницькому, подається без посилання на джерела та методологію підрахунку їхньої кількості, тому видається завищеною.

Інший висновок стосується аналізу моделей поведінки неєврейських національних груп і дозволяє констатувати відсутність масових антиєврейських погромів у добу нацистської окупації, що мали місце в революційний період 1917–1921 рр. Натомість дослідникам вдалося зафіксувати більше двох десятків випадків праведництва на території Кіровоградської області.

Незважаючи на наявність ґрунтовних праць, підготовлених істориками, які комплексно досліджують проблему Голокосту, та книг краєзнавців, тема залишається перспективною для дослідників. Державний архів Кіровоградської області та архів Обласного управління СБУ Кіровоградської

області містять достатню кількість неопрацьованих або не досить опрацьованих документів, що сприяють підготовці праць з історії Голокосту на Кіровоградщині.

Подяки. Автор висловлює подяку Христині Пушкаренко та Марині Грач за допомогу у використанні матеріалів Архіву Управління СБУ в Кіровоградській області.

Література:

1. Архів тимчасового зберігання Управління СБУ в Кіровоградській області. Ф. 5, оп. 1, спр. 14. 451. Т. 17.
2. Голобородько В. Олександрія. Історія Задніпров'я. Північно-східне межиріччя Дніпра і Бугу з найдавніших часів до XXI століття. Олександрія : ТОВ «Діджибукс-прес», 2018. 342 с.
3. Гриневич В. Неприборкане різноголосся: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939–1941 рр. Київ–Дніпропетровськ : Видавництво «Ліра», 2012. 508 с.
4. Давлетов О. Підготовка «покоління вовків»: вишкіл майбутніх виконавців Голокосту (Нариси молодіжної політики НСДАП у 1922–1939 рр.). Дніпропетровськ : Інститут «Ткума», 2015. 280 с.
5. Даценко В. Щоб пам'ятали. Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945). Історико-публіцистичний нарис. Кіровоград : ТОВ «Імекс-ЛТД», 2009. 304 с.
6. Даценко В. За те, що євреї... Трагедія Голокосту в межиріччі Південного Бугу та Дніпра (1941–1944). Кіровоград : ТОВ «Імекс-ЛТД», 2015. 178 с.
7. Даценко В. Зелёная Брама: возвращение к легенде. Кіровоград : ТОВ «Імекс-ЛТД», 2013. 460 с.
8. Жванко В. Барокові закапелки Олександрії. Кропивницький : ТОВ «Імекс-ЛТД», 2016. 148 с.
9. Кіровоград у роки окупації: життя населення та окупантів (документи і спогади) / автор-укладач О. Жосан. Кропивницький : Ексклюзив-Систем, 2020. 560 с.
10. Кизименко П. Євреї в Єлисаветграді. *Пам'ять стенив*. Кіровоград : Поліграфічно-видавничий центр «Мавік», 2004. 246 с.
11. Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине: Рейхскомиссариат «Украина», Губернаторство «Транснистрия». В 2 ч. Дніпро : Украинский институт изучения Холокоста «Ткума», ЧП «Лира-ЛТД», 2016. Ч. 1. 564 с.
12. Митрофаненко Ю. Фрагменти життя єврейської громади м. Єлисаветграда в епоху революцій (1917–1919 рр.). *Національні культури у процесі формування української нації* : збірник доповідей науково-практичної конференції. Кіровоград : ПП «Поліграф-Терція», 2006. 224 с.
13. Митрофаненко Ю. Єлисаветградські рятівники під час єврейського погрому в травні 1919 р. *Між Бугом і Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України*. Кропивницький : Центрально-Українське видавництво, 2018. Вип. X. С. 267–272.
14. «Ми це пережили!». Кіровоградщина і кіровоградці в роки Голокосту / автор-упорядник М. Михайлюк. Кіровоград : Кіровоградський ТОВ «КОД», 2011. 211 с.
15. Петренко І. Нацистський окупаційний режим на Кіровоградщині 1941–1944. Кіровоград : Центрально-Українське видавництво, 2014. 554 с.
16. Петренко І. Обком утік... (з історії організації «всенародної боротьби проти нацистів на Кіровоградщині в 1941–1943 рр.). Кропивницький : ТОВ «Імекс-ЛТД», 2017. 524 с.
17. Снайдер Т. Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным. Киев : Дулибы, 2015. 584 с.
18. Шевченко Б. У серпні 1941-го... Кропивницький : Поліграф-Сервіс, 2021. 80 с.
19. Шепель Ф. «Антонеску дав наказ...», або Чим займалася у роки Другої світової війни румунська комісія по переселенню. *Ніхто не хотів помирати, або Репресований Єлисавет-Зінов'євськ-Кіровоград*. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. 390 с.
20. Янишевська Є. Катастрофа європейського єврейства (Холокост). Загальні дані. *Національні культури у процесі формування української нації* : збірник доповідей науково-практичної конференції. Кіровоград : ПП «Поліграф-Терція», 2006. 224 с.

References:

1. Arkhiv Upravlinnya SBU v Kirovohrads'kiy oblasti [Archive of the SBU Office in the Kirovohrad region]. F. 5, op. 1, spr. 14. 451, T. 17 [in Ukrainian].
2. Goloborodko, V. (2018). Oleksandriya. Istoriya Zadniprov'ya. Pivnichno-skhidne mezhyrichchya Dnipra i Buhu z naydavnishykh chasiv do stolittya [Alexandria. History of the Dnieper. The north-eastern interfluvium of the Dnieper and the Bug from ancient times to the XXI century]. Alexandria: LLC "Digibux-Press", 342 p. [in Ukrainian].
3. Hrynevych, V. (2012). Nepryborkane riznoholossya: Druha svitova viyna i suspil'no-politychni nastroyi v Ukrayini, 1939–1941 rr. [Unbridled dissent: World War II and socio-political sentiment in Ukraine, 1939–1941]. Kyiv–Dnipropetrovsk: Lira Publishing House, 508 p. [in Ukrainian].

4. Davletov, O. (2015). Pidhotovka “pokolinnya vovkiv”: vyshkil maybutnikh vykonavtsiv Holokostu (Narysy molodizhnoyi polityky NSDAP u 1922–1939 rr.) [Preparation of the “generation of wolves”: training of future Holocaust perpetrators (Essays on the youth policy of the NSDAP in 1922–1939)]. Dnepropetrovsk: Tkuma Institute. 280 p. [in Ukrainian].
5. Datsenko, V. (2009). Shchob pam’yataly. Kirovohradshchyna v roky Velykoyi Vitchyznyanoi viyny (1941–1945). Istoryko-publitsystychnyy narys [To be remembered. Kirovograd region during the Great Patriotic War (1941–1945). Historical and journalistic essay]. Kirovograd: Imex-LTD LLC. 304 p. [in Ukrainian].
6. Datsenko, V. (2015). Za te, shcho yevreyi... Trahediya Holokostu v mezhyrichchi Pivdennoho Buhu ta Dni-
pra (1941–1944) [For the fact that Jews... The tragedy of the Holocaust in the interfluvium of the Southern Bug and the Dnieper (1941–1944)]. Kirovograd: Imex-LTD LLC. 304 p. [in Ukrainian].
7. Datsenko, V. (2013). Zelenaya Brama: vozvrashchenye k lehende [Green Gate: a return to legend]. Kirovograd: Imex-LTD LLC. 460 p. [in Russian].
8. Zhvanko, V. (2016). Barokovi zakapelky Oleksandriyi [Baroque droplets of Alexandria]. Kropyvnytskyi: LLC Imex-LTD. 148 p. [in Ukrainian].
9. Kirovohrad u roky okupatsiyi: zhyttya naselennya ta okupantiv (dokumenty i spohady) (2020) [Kirovograd in the years of occupation: life of the population and occupiers (documents and memories) / author-compiler O. Josan. Kropyvnytskyi: Exclusive-Systems. 560 p. [in Ukrainian].
10. Kizimenko, P. (2004). Yevreyi v Yelysavethradi. *Pam’yat’ stepiv* [Jews in Yelisavetgrad. *Memory of the steppes*]. Kirovograd: Mavik Printing and Publishing Center. 246 p. [in Ukrainian].
11. Kruglov, A., Umansky, A., Shchupak, I. (2016). Kholokost v Ukrainy: Reykhskomysaryat “Ukrayna”, Hubernatorstvo “Transnystrya”. V 2 ch. [The Holocaust in Ukraine: Reich Commissariat “Ukraine”, “Transnistria” Governorate]. In 2 parts. Dnipro: Ukrainian Institute for Holocaust Studies “Tkuma”, PE “Lira-LTD”. Part 1. 564 p. [in Russian].
12. Mytrofanenko, Yu. (2006). Frahmenty zhyttya yevreys’koyi hromady m. Yelysavethrada v epokhu revolyutsiy (1917–1919 rr.) [Fragments of the life of the Jewish community of Yelisavetgrad in the era of revolutions (1917–1919)]. *National cultures in the process of forming the Ukrainian nation: Proceedings of the scientific-practical conference*. Kirovograd: PE “Polygraph-Third”. 224 p. [in Ukrainian].
13. Mytrofanenko, Yu. (2018). Yelysavethrads’ki ryativnyky pid chas yevreys’koho pohromu v travni 1919 r. [Yelisavetgrad rescuers during the Jewish pogrom in May 1919]. *Between the Bug and the Dnieper. Scientific and local lore bulletin of Central Ukraine*. Kropyvnytskyi: Central Ukrainian Publishing House. Issue X. S. 267–272 [in Ukrainian].
14. “My tse perezhly!” (2011). Kirovohradshchyna i kirovohradtsi v roky Holokostu [“We survived it!”. Kirovohrad and Kirovograd in the Holocaust] / Compiled by M. Mykhailiuk. Kirovograd: Kirovograd LLC “CODE”. 211 p. [in Ukrainian].
15. Petrenko, I. (2014). Natsysts’kyy okupatsiynyy rezhym na Kirovohradshchyni 1941–1944 [Nazi occupation regime in the Kirovograd region 1941–1944]. Kirovograd: Central Ukrainian Publishing House. 554 p. [in Ukrainian].
16. Petrenko, I. (2017). Obkom utik... (z istoriyi orhanizatsiyi “vsenarodnoyi borot’by proty natsystiv na Kirovohradshchyni v 1941–1943 rr.” [The Regional Committee fled... (from the history of the organization of the “nationwide struggle against the Nazis in the Kirovograd region in 1941–1943”)]. Kropyvnytskyi: LLC “Imex-LTD”. 524 p. [in Ukrainian].
17. Snyder, T. (2015). Krovavye zemly: Evropa mezhdru Hytlerom y Stalynym.
18. [Bloody Lands: Europe between Hitler and Stalin]. K. : Dulybi. 584 p.
19. Shevchenko, B. (2021). U serpni 1941-go [In August 1941...]. Kropyvnytskyi: Polygraph Service. 80 p. [in Ukrainian].
20. Shepel, F. (2014). “Antonesku dav nakaz...”, abo Chym zaymalasya u roky Druhoyi svitovoyi viyny rumuns’ka komisiya po pereseleennyu. *Nikhto ne khotiv pomyraty, abo Represovanyy Yelysavet-Zinov’yevs’k-Kirovo-Kirovohrad* [“Antonescu gave the order...”, or What did the Romanian Commission on Resettlement during World War II. Nobody wanted to die, or Repressed Yelisavet-Zinovievsk-Kirovo-Kirovograd]. Kirovograd: Imex-LTD. 390 p. [in Ukrainian].
21. Janiszewska, E. (2006). Katastrofa yevropeys’koho yevreystva (Kholokost). Zahal’ni dani [The Catastrophe of European Jewry (Holocaust). General data]. *National cultures in the process of forming the Ukrainian nation: Proceedings of the scientific-practical conference*. Kirovograd: PE “Polygraph-Third”. 224 p. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 03.01.2022
The article was received 03 January 2022